

УДК 349.3:364(477)

А. В. Скоробагатько

кандидат юридичних наук, доцент
Одеська національна морська академія,
кафедра цивільного та трудового права, завідувач
вул. Дидріхсона, 8, Одеса, 65058, Україна

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ФОРМИ НАДАННЯ ДОПОМОГИ
НЕПРАЦЕЗДАТНИМ У РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА**

У статті досліджуються особливості соціально-правових форм становлення та надання допомоги непрацездатним та старим у рабовласницький період розвитку суспільства.

Ключові слова: рабовласницьке суспільство, надання допомоги, форми забезпечення, непрацездатність.

На сьогодні в Україні триває процес реформування системи соціального забезпечення та однієї з його складових — пенсійного забезпечення.

Усі правові явища, які відбуваються в суспільстві, необхідно досліджувати шляхом аналізу їх історичного розвитку. У цьому випадку слід погодитись з думкою О. І. Надієнко, яка зазначає, що дослідивши історію питання, можна проаналізувати сучасний стан речей і певною мірою спрогнозувати майбутнє. Без детального дослідження складних процесів виникнення, становлення, функціонування та реформування системи пенсійного забезпечення неможливо обрати його модель, адекватну наявним соціально-економічним та суспільним відносинам [1, с. 56]. Звернення до історії — це спосіб подолання відриву від життя, це спосіб бачення майбутнього [2].

Дослідженням історичного аспекту розвитку соціального забезпечення займалися як сучасні українські, так і науковці колишнього СРСР, а саме: Б. О. Надточій, Б. І. Сташків, Н. Б. Болотіна, Т. З. Герасимів, Р. І. Іванова, В. А. Тарасова, Г. С. Кудрявцев, М. І. Полупанов, В. К. Райхер та ін. Певним історичним періодам розвитку законодавства про пенсійне забезпечення присвячені монографії А. Вишневецького і Є. І. Астрахана. На наш погляд, історико-теоретична характеристика соціального забезпечення в період рабовласницького суспільства повинна здійснюватись на основі порівняльно-правових досліджень зазначених вчених та аналізу нормативних актів, які збереглися до нашого часу.

Але, як свідчить аналіз наукової літератури, сьогодні, на жаль, відсутні ґрунтовні наукові розробки із зазначеної проблеми, вона висвітлена недостатньо і потребує додаткового дослідження, оскільки не втратила своєї актуальності і в сучасний період.

Мета написання статті полягає в аналізі соціально-правових форм надання допомоги непрацездатним та старим при рабовласницькому ладі.

Протягом всього часу існування людського суспільства ставлення до непрацездатних було та залишається різним. Благодійництво і громадська допомога були історично першими формами соціальної допомоги і далеким прообразом соціального забезпечення.

Ми підтримуємо позицію вчених, які вважають, що перші прояви сформованого благодійництва започатковані у народів, які населяли Стародавній Схід, і на початку вони мали релігійне підґрунтя [3, с. 14]. Так, уже у Законах Мойсея мали місце норми про надання допомоги хворим та норми, направлені на подолання бідності. На думку відомих дореволюційних фахівців П. І. Георгієвського, А. М. Горовцева, цими нормами була створена ефективна система допомоги, яка в ті часи стала недосяжним ідеалом для інших народів та на висоті якої недовго перебували і самі євреї [4, с. 5-6; 5, с. 92-93].

У інших народів Стародавнього Сходу благодійництво знаходилося на стадії зародження, але воно так і не досягло рівня, який був у єврейського народу. Із джерел права, які дійшли до наших днів, ми знаходимо досить незначну інформацію про статус пристарілих і непрацездатних у рабовласницькому суспільстві. Наведемо деякі приклади: так, у Вавилоні мав місце такий звичай, що у разі хвороби кого-небудь із членів сім'ї, його постіль виставляли біля дверей із зовнішньої сторони дому. Перехожі, які мали можливість, допомагали хворому і вважали це своїм моральним обов'язком.

У Стародавньому Китаї прийнято було видавати рис старим і немічним та жінкам у разі народження сина. А у Стародавньому Єгипті створювалися спеціальні запаси зерна, які зберігалися в державних сховищах і роздавалися нужденним тільки в голодні роки.

Слід зазначити, що уже на даному етапі розвитку суспільства право на допомогу від суспільства пов'язувалося з обов'язком працювати. Так, у Стародавньому Єгипті деякий час діяв закон, відповідно до якого кожний єгиптянин під страхом смерті повинен виконувати який-небудь вид праці [3, с. 15-16].

Норми, що закріплювали благодійництво у народів, які проживали на території Індії, були прописані у Законах Ману. У цьому стародавньому нормативному акті закріплені тільки деякі загальні положення. Р. І. Іванова та В. А. Тарасова відзначають, що аналіз вказаних положень дозволяє зробити висновок про те, що в Стародавній Індії соціально-правові форми забезпечення старих, бідних, вдів та хворих не мали належного розвитку, оскільки в такому великому зводі моральних приписів, як Закони Ману, фактично тільки п'ять статей регулюють вказані відносини [6, с. 11-12]. Але, враховуючи час прийняття цього нормативного акту, ми вважаємо, що він в організації надання допомоги був прогресивним і важливим для населення.

Так, зокрема, зміст ст. 28 (глава VIII) дає можливість висловити припущення, що в період рабовласницького ладу в Стародавній Індії існував інститут опіки над бездітними жінками, жінками, які втратили чоловіка і були вірними йому та хворими. А аналіз ст.ст. 115-116 (глава X) та їх

зміст свідчать, що в Стародавній Індії милостиня та жебрацтво були узаконеними джерелами існування для бідних і непрацездатних [7, с. 149].

В юридичній літературі висловлюється, на наш погляд, досить сміливе припущення про те, що в Стародавній Індії і в Стародавньому Єгипті вже існували організації професійно-корпоративного типу, які діяли на страховій основі. Це могли бути, якщо не винятково, то в більшості своїй організації ремісників, часто з релігійним характером. В обов'язки цих організацій входило надання матеріальної допомоги їх членам при нещасних випадках, а у випадку смерті — осиротілим сім'ям. Схожа взаємодопомога існувала і в давньогрецьких професійних організаціях [8, с. 43].

Ідеї благодійництва, які зародилися в східних країнах, були запозичені і народами стародавньої Європи. Пізніше ці ідеї знайшли загальне закріплення в законодавчих актах. Перш за все це відноситься до Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Слід погодитися з Н. Б. Болотіною, яка слушно зазначає, що у міру усвідомлення суспільством важливості соціального забезпечення як одного із факторів, що обумовлює існування самого суспільства, воно було поставлене на державний рівень [9, с. 38].

В умовах рабської форми ведення господарства були різні підходи до надання допомоги в залежності від статусу громадян. Так, на державну допомогу мали право ветерани військової служби, вільні бідні люди в залежності від майнового стану. Для рабів ніякої допомоги фактично не існувало.

І. С. Перетерський зазначав, що в рабовласницькому суспільстві були два антагоністичних класи: рабовласники (вільні) і раби. Виробничі відносини були засновані на власності перших як на засоби виробництва, так і на самих виробників — рабів, для котрих не існувало ніяких форм забезпечення. Старі та покалічені раби не представляли для своїх власників ніякого господарського інтересу. Щоб не нести за їх утримання навіть мінімальні витрати, їх викидали на вулицю [10, с. 137–138]. Цю думку розділяє також Т. З. Гарасимів, який з цього приводу зауважує, що в світі тогочасного ладу раб відносився до речей, які характеризувалися такою властивістю, як здатність до дармової праці. Він представляв певну цінність для власника, лише будучи працездатним. Коли ж раб ставав безпомічним, подальше його існування повністю залежало від його господаря. Фактично раб був приречений [11, с. 130]. Дещо в іншому становищі перебували вільні люди.

Відомо, що перші форми забезпечення вільного населення виникли в рабовласницьких державах після виділення служби у війську в особливий вид професійної діяльності, а для вільних бідних людей застосовувалось благодійництво: безплатна роздача хліба, інших продуктів харчування, утримання лазень тощо. Наприклад, у Грецькій державі пенсії з'явилися після встановлення у війську грошових виплат. Державна рада в стародавніх Афінах могла призначити старим та скаліченим воїнам пенсії від одного до двох оболов на день [12, с. 7].

У Стародавньому Римі соціальне забезпечення носило, в основному, натуральну форму і, як в Стародавній Греції, значна допомога надавалася

старим та скаліченим воїнам. Дослідник В. Виноградов відзначав, що після перемоги Риму в другій Пунічній війні різко збільшилося виділення земельних наділів за рахунок відвойованих земель. Так, в 200 році до н.е. були забезпечені землею ветерани, які відслужили багато років в Африці чи Іспанії. В 199 році до н.е. були виділені земельні наділи для воїнів, які відслужили свій термін в Сицилії, Сардинії та Іспанії. В 193 році до н.е. була відправлена римська військова колонія в Туринську землю. В цьому ж році була відправлена велика колонія римських ветеранів у Вібон, який розташований в західній частині Бруттія в кількості 3700 піхотинців і 300 кіннотників. Піхотинцям було виділено по 15 югерів, а кіннотникам по 30 югерів землі [13, с. 109]. Наведені приклади свідчать про перші ознаки диференціації при забезпеченні воїнів-інвалідів і воїнів-ветеранів.

На початку першого тисячоліття н.е. цей вид забезпечення зберігся. Так, у хрестоматії з історії Стародавнього Риму ми знаходимо свідчення, що в рабовласницьких державах здійснювалося забезпечення скалічених воїнів, а також утримання за рахунок скарбниці старих воїнів, які відійшли від військових справ. Частіше всього таке утримання проявлялося у виділенні земельних ділянок. В I–III століттях н. е. воїни-ветерани при звільненні в «почесну відставку» отримували диплом про привілеї. Серед встановлених пільг був привілей, який звільняв воїнів і членів їхніх сімей від усіх державних податків і торгових мит, а також від повинностей [14, с. 508–509].

В період імперії звичай відзначати ветеранів існував як важливий державний інститут. В цей час число державних пенсіонерів досягало більше 300 тис. чоловік. За правління імператорів Цезаря та Августа число одержувачів виплат від держави дещо скорочувалося, так при Цезарі із 320 тис. до 150 тис., а при Августі із 300 тис. до 200 тис. [3, с. 17]. Таке число пенсіонерів можна було утримувати за рахунок праці рабів та отримання поборів із провінцій.

Ветерани римських легіонів, які прослужили звичайний термін — 20 років, попервах забезпечувалися земельними наділами, які заміняли їм утримання, яке видавалося їм на військовій службі. Розмір земельних наділів диференціювався в залежності від терміну служби. При римському імператорі Августі ветеранам були встановлені пенсії із спеціальної військової каси. Преторіанська гвардія, яка використовувалася для охорони імператора і для підтримки внутрішнього порядку, мала право на більш високу пенсію та на більші земельні наділи [13, с. 108–112].

Як бачимо, на відміну від первіснообщинного ладу, де мав місце зрівняльний розподіл продуктів серед усіх членів роду, в стародавніх рабовласницьких державах надання допомоги і призначення розміру пенсії носять диференційований характер.

Існування вказаних державних форм матеріального забезпечення воїнів-інвалідів і воїнів-ветеранів було обумовлене тим, що однією з головних функцій рабовласницької держави була військова.

У Стародавньому Римі, як і в Греції та Індії існував інститут опіки і піклування для жінок, для осіб, які впали в розтрату, душевнохворих і

для осіб, яким опікун був призначений за заповітом. Це зазначено в зводі Законів XII таблиць [6, с. 12]. В Афінах ще у V–IV століттях до н. е. в обов'язки архонтів входили справи про призначення опікунів та піклувальників над сиротами, про спадкоємців та про жінок, які заявили, що після смерті чоловіка залишилися вагітними [15, с. 37].

В цей час з'являється й інша форма допомоги — каси взаємодопомоги, які створювалися при різних колегіях. Поряд із релігійними й товарицькими вони виконували функції взаємодопомоги. За їх рахунок утримувалися хворі, старі та скалічені, надавалася допомога у випадку смерті. Так, відомий російський вчений-юрист В. К. Райхер відзначає, що римські ремісники і воїни організовували каси взаємодопомоги на випадок смерті та на можливі непередбачені витрати, пов'язані з пораненням під час війни чи з переїздом на службу у віддалену провінцію [8, с. 43]. Таку ж думку висловлюють Р. І. Іванова і В. А. Тарасова. В монографії «Предмет і метод права соціального забезпечення» вчені відзначають, що рабовласницькому суспільству була відома і форма приватного забезпечення, яка ґрунтувалася на принципах взаємовиручки та взаємодопомоги самих працівників. Прикладами можуть служити Товариство будівників храму Соломона в Іудеї, яке існувало ще в XI ст. до н. е., чи Колегія взаємодопомоги для середніх і бідних верств вільних громадян Риму. За рахунок внесків членів цих організацій виділялися кошти на утримання хворих, старих і осіб, які отримали каліцтво [6, с. 13].

Тогочасний лад знав і таку форму взаємодопомоги, яка надавалася похоронними організаціями. У правовій літературі є свідчення, що в Стародавній Греції існували похоронні організації, які були створені уже в епоху Солона [8, с. 47].

Про існування та діяльність похоронних кас, як первинних форм страхування, свідчать і українські дослідники. Так С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська вважають, що перші елементи соціального страхування спостерігалися на початку існування суспільства. У Стародавньому Римі різні організації, корпорації, колегії об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів (підтримка у разі втрати працездатності, забезпечення поховання тощо) [16, с. 19]. Робота похоронних кас організовувалася наступним чином: до похоронної каси робилися вступні внески (100 сестерцій), а також щомісячні внески (по 5 ась). У випадку смерті виплачувалися за заповітом 300 сестерцій, іноді ця сума виплачувалася і для сім'ї, яка втратила годувальника. Страхову суму не отримували у випадку самогубства або несвоєчасної сплати місячного внеску [17, с. 28]. А у положенні Статуту ланувімської колегії (м. Ланувім, 133 р. н. е.) передбачалося внесення початкових і щомісячних грошових платежів, призначенням яких було одержання нащадком певної суми на поховання у разі смерті члена колегії [16, с. 20]. Але, на жаль, як свідчить подальший розвиток історії, перші паростки античного страхування зникають на декілька століть після розвалу Римської імперії.

Р. І. Іванова і В. А. Тарасова звертають увагу ще на одну форму надання допомоги, яка існувала в рабовласницьку епоху — це сімейне забезпечен-

ня [6, с. 13]. На наш погляд, ця точка зору є цілком вірною, що підтверджують пам'ятки права того часу. В підтвердження існування сімейного забезпечення, вчені відзначають, що в стародавньому єгипетському праві зустрічається особливий вид договору — договір про обов'язок кормити старих, літніх батьків. А до Законів Ману були включені статті, які регулювали відносини між дітьми і старими або немічними батьками, вдовами і рідними з надання їм засобів існування [6, с. 13]. Так, у ст. 72 (глава III) Законів Ману зазначено: «Хто не постачає їжею п'ятьох — богів, гостей, тих, кого він зобов'язаний утримувати, предків і себе, — той дихає, а не живе» [7, с. 59].

На основі проведеного дослідження можна визначити основні форми та деякі характерні особливості матеріального забезпечення старих і немічних людей у рабовласницький період розвитку суспільства, зокрема:

– в рабовласницькому суспільстві були різні підходи до надання допомоги, її призначення залежало від статусу громадян. Державна допомога надавалася ветеранам військової служби, вдовам та сиротам. Основними видами допомоги були: пенсії, земельні наділи та пільги при сплаті податків. Слід зазначити, що безумовного права на утримання зазначені категорії також не мали, зміна імператора часто приводила до відміни призначеної допомоги. По своїй суті ці виплати виступали у вигляді права-привілею, яке носило нестійкий характер і не було обов'язком держави. Можна стверджувати, що гарантованого безеквівалентного державного забезпечення в рабовласницьку епоху не існувало;

– для вільних бідних людей застосовувалось благодійництво: безплатна роздача хліба, інших продуктів харчування, безкоштовні лазні, безкоштовне відвідування театру, але ці форми допомоги ще не мали належного розвитку;

– для значної частини населення допомоги у вигляді права — привілею, та забезпечення, яке здійснювалося в формі приватної благодійності не існувало. Рабам взагалі ніяка допомога не надавалася і при настанні непрацездатності їх існування повністю залежало від господаря;

– рівень допомоги, який надавався у рамках приватної благодійності, був недостатнім, тому милостиня та жебрацтво були повсюдними формами існування для бідних і непрацездатних;

– у стародавніх рабовласницьких державах надання допомоги і розмір пенсійних виплат носили диференційований характер. Критеріями диференціації були термін служби, місце служби, а також рід війська;

– започатковані організації професійно-корпоративного типу, які об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів. За їх рахунок надавалася допомога хворим, старим, скаліченим та у випадку смерті — осиротілим сім'ям: вони діяли на страховій основі;

– існував інститут опіки і піклування;

– з'явилися форми приватного забезпечення та сімейного забезпечення, які ґрунтувалися на принципах взаємовиручки та взаємодопомоги.

Список літератури

1. Надієнко О. І. Історико-правовий досвід пенсійного забезпечення в Україні (дореволюційний період) // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 56.
2. Абалкин Л. И. Время решительных перемен // Труд. — 1987. — 9 окт.
3. Курс права социального обеспечения / М. В. Лушникова, А. М. Лушников. — 2-е изд. доп. — М.: Юстицинформ, 2009. — 656 с.
4. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. — СПб., 1894. — С. 5–6.
5. Горюнов А. М. Трудовая помощь как средство призрения бедных. — СПб., 1901. — С. 92–93.
6. Иванова Р. И., Тарасова В. А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 168 с.
7. Законы Ману. — М., 1960. — С. 149.
8. Райхер В. К. Общественно — исторические типы страхования. — М.-Л., 1947. — 282 с.
9. Болотина Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — 615 с.
10. Перетерский И. С. О правовом положении рабов в Древнем Риме // Ученые записки МЮИ. — 1939. — Вып. 1. — С. 137–138.
11. Герасимів Т. Г. Право соціального забезпечення України. (Загальна частина). — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2004. — 240 с.
12. В. А. Ачаркан. Государственные пенсии. — М.: Юридическая литература, 1967. — 165 с.
13. Виноградов В. К вопросу о ветеранских наделах в древнем Риме // Вестник древней истории. — 1960. — № 1. — С. 109.
14. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. С. Л. Утченко. — М., 1962. — С. 508–509.
15. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. — М., 1973. — С. 37.
16. Юрій С. І. Шаварина М. П., Шаманська Н. В. Соціальне страхування: Підручник. — К.: Кондор, 2004. — 464 с.
17. Пенсійна система України: Навч. посіб. / За заг. ред. Грушка В. І. — К.: Кондор, 2006. — 336 с.

А. В. Скоробагатько

Одесская национальная морская академия,
кафедра гражданского и трудового права
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65058, Украина

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ФОРМЫ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ПОМОЩИ НЕТРУДОСПОСОБНЫМ В РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКИЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье исследуются особенности социально-правовых форм становления и предоставления помощи нетрудоспособным и престарелым в рабовладельческий период развития общества.

Ключевые слова: рабовладельческое общество, предоставление помощи, формы обеспечения, нетрудоспособность.

A. V. Skorobagatko

Odessa National Maritime Academy,
The Department of Civil and Labour Law
Didrikhsona str., 8, Odessa, 65058, Ukraine

**LEGAL SOCIALLY FORMS OF GRANT OF HELP DISABLED PERSONS
IN PERIOD OF A SLAVE-HOLDING SOCIETY DEVELOPMENT**

Summary

In the article the features which are investigated are the socially-legal forms of becoming and grant of help are investigated by disabled and aged persons in a slave-holding period of development of society.

Key words: slave-holding society, grant of help, forms of providing, disability.